

ՌԴՎԱԳՆԵՐ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1915-1917 թթ)¹

Արմեն Ս. Հայրապետյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Նինեստա Ս. Ադամյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին շուրջ 300.000 արևմտահայեր, ցեղասպանությունից փրկվելով, ապաստան գտան Կովկասի հայաբնակ շրջաններում: Մեծ Բրիտանիան կարևոր դերակատարություն ունեցավ նրանց ընդունելու և նվազագույն կենսապայմաններով ապահովելու գործում: Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել բրիտանական «Հայկական Կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդի» ու «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդի» բարեգործական գործունեության պատմությունը: Այս կազմակերպությունները Միացյալ Թագավորությունից ստացված նվիրատվությունների և բրիտանական պետական գանձարանի միջոցների հաշվին հազարավոր մարդկանց փրկեցին սովից, հիվանդություններից և ֆիզիկական բնաջնջումից: Մեթոդներ և նյութեր. Բրիտանական և հայկական բարեգործական կազմակերպությունների 1915-1917թթ. ծավալած գործունեության վերաբերյալ համապարփակ պատկերացում ձևավորելու համար հոդվածում կիրառվել են սկզբնաղբյուրային նյութերի՝ որակական

¹ Հոդվածը որպես զեկուցում կարդացվել է 2025թ. սեպտեմբերի 26-27-ին Գյումրիում անցկացված «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» խորագրով 12-րդ միջազգային գիտաժողովում:

ցուցանիշով դասակարգման, ձեռագիր և տպագիր վավերագրերի համեմատության, դրանց հավաստիության ստուգման, պատմական փաստերի վերլուծության և համադրման մեթոդները: Վերլուծություն. Հայաստանի ազգային արխիվի համապատասխան ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերի, հայերեն գիտական գրականության և ժամանակի պարբերական մամուլում հրապարակված նյութերի համադրությամբ՝ հոդվածում ներկայացրել ենք նշված կազմակերպությունների գործունեության հիմնական ուղղություններն ու արդյունքները, ինչպես նաև նրանց կապերը տարածաշրջանում գործող հայկական բարեգործական հիմնադրամների հետ: Արդյունքներ. Համագործակցելով Կովկասում գործող հայկական բարեգործական ընկերությունների հետ՝ բրիտանական հայանպաստ կազմակերպությունները զգալի աջակցություն ցուցաբերեցին հայ գաղթականներին՝ հիմնելով որբանոցներ, արհեստանոցներ, սննդակայաններ և հիվանդանոցներ: Աշխարհամարտի ավարտից հետո, երբ թուրքական զորքերը դուրս բերվեցին Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության տարածքից, այդ կազմակերպություններից շատերը վերադարձան և իրենց գործունեությունը շարունակեցին մինչև 1926 թ.: Հեղինակների ներդրումը. Հետազոտությունն իրականացվել է երկու հեղինակների անմիջական մասնակցությամբ. առաջին հեղինակը հրապարակման է պատրաստել «Հայկական Կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդի», իսկ երկրորդը՝ «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդի» 1915-1917 թթ. գործունեության պատմությունը:

Բանալի բառեր՝ *Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերություն, Մեծ Բրիտանիա, Ալեքսանդրապոլ, գաղթականներ, արհեստանոց, որբանոց:*

Ինչպես հղել՝ Հայրապետյան Ա., Ադամյան Ն. *Դրվագներ բրիտանական և հայկական բարեգործական կազմակերպությունների համագործակցության պատմությունից (1915-1917թթ.)*. // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2025: Հ. 2 (28): 66-79 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2025.28.2-66

EXCERPTS FROM THE HISTORY OF COOPERATION BETWEEN BRITISH AND ARMENIAN CHARITABLE ORGANIZATIONS (1915–1917)

Armen S. Hayrapetyan

Institute of History of NAS, Yerevan, RA
Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Ninet S. Adamyan

Institute of History of NAS RA, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: During World War I, approximately 300,000 Western Armenians, having escaped genocide, found refuge in Armenian-populated areas of the Caucasus. Great Britain played an important role in receiving them and providing them with basic living conditions. The purpose of

this article is to present the history of the charitable activities of the British organizations “Armenian Red Cross and Refugee Fund” and “Armenian Refugee Fund (Lord Mayor's Fund)”. These organizations, through donations from the United Kingdom and funds from the British treasury, saved thousands of people from starvation, disease, and physical destruction. *Methods and materials:* To create a comprehensive picture of the activities carried out by British and Armenian charitable organizations in 1915-1917, the article uses methods such as qualitative classification of primary sources, comparison of handwritten and printed documents, verification of their authenticity, as well as analysis and comparison of historical facts. *Analysis:* By comparing documents stored in the relevant funds of the National Archives of Armenia, Armenian-language scientific literature, and materials published in the periodicals of that time, the article presents the main directions and results of the activities of these organizations, as well as their connections with Armenian charitable foundations operating in the region. *Results:* Working with Armenian charities operating in the Caucasus, British charities provided significant assistance to Armenian refugees by establishing children's shelters, workshops, canteens, and hospitals. After the end of the World War, when Turkish troops were withdrawn from the territory of the newly formed Republic of Armenia, many of these organizations returned and continued their activities until 1926. *Authors' contributions:* The research was carried out with the direct participation of both authors: the first author prepared the history of the activities of the “Armenian Red Cross and Refugee Fund” for publication, while the second author prepared the history of the activities of the “Armenian Refugee Fund (Lord Mayor's Fund)” in 1915–1917.

Key words: *World War I, Caucasian Armenian Charitable Society, Great Britain, Alexandropol, refugees, workshop, shelter.*

Citation: Hayrapetyan A., Adamyan N. *Excerpts from the History of Cooperation between British and Armenian Charitable Organizations (1915–1917).* // "Scientific Works" of the SHCAS of NAS RA, Gyumri, 2025. Vol. 2 (28): 66-79 pp. DOI: 10.52971/18294316-2025.28.2-66

Ն Ա Մ Ա Ֆ Ա Ն. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին մոտ 1.5 միլիոն հայեր զոհ գնացին երիտթուրքական իշխանությունների ոճրագործ քաղաքականությանը: Ջարդերից հրաշքով փրկվածների մի մասը ցրվեց Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներում: 300.000 մարդ անցավ Արևելյան Հայաստան և Կովկասի հայաշատ շրջաններ: Սրանց ընդունման ու տարրական կենսապայմանների ապահովման գործն իրենց ուսերին վերցրեցին հասարակական-բարեգործական կազմակերպությունները: Հայ ժողովրդի համար օրհասական այդ պահին անգնահատելի է այն օգնությունը, որ ցուցաբերվեց արտասահմանյան մարդասիրական կազմակերպությունների կողմից: Այս գործում իր ուրույն դերակատարությունն ունեցավ Մեծ Բրիտանիան՝ ինչպես առանձին անհատների, այնպես էլ բարեգործական կազմակերպությունների մակարդակով [9, թ. 25-26: 20, էջ 174]:

Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում սկիզբ առավ դեռևս 1878 թ., երբ լորդ Ջեյմս Բրայսը հիմնեց «Հայ-անգլիական բարեկամության ընկերություն» վերտառությամբ առաջին հայասիրական կազմակերպությունը [26, էջ 19: 20, էջ 4]: Համիդյան կոտորածների տարիներին՝ 1895–1897 թթ., հիմնվեցին «Շոտլանդա-հայկական ընկերակցություն» և «Հայաստանի բարեկամների միջազգային ընկերություն» կազմակերպությունները [26, էջեր 28-29, 31], իսկ 1913թ. սկզբներին՝ «Բրիտանիա-Հայաստան կոմիտեն» [19]:

Շարժումն իր գազաթնակետին հասավ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Թուրքական կոտորածների հետևանքով տուժած բազմահազար հայ գաղթականներին օգնելու նպատակով Մեծ Բրիտանիայում հիմնվեցին տասնյակ մարդասիրական կազմակերպություններ, որոնց մեջ իր ակվիտ գործունեությամբ հատկապես աչքի ընկավ «Անգլիան հայ փախստականներին» լոնդոնյան կոմիտեն՝ Անգլկոմը, որը պատմական գրականության մեջ և արխիվային փաստաթղթերում հաճախ հիշատակվում է նաև Լորդ Քաղաքագլխի ֆոնդ («Lord Mayor's Fund») անունով, չնայած, վերջինից բացի՝ ընդգրկում էր նաև մի քանի այլ կազմակերպություններ, ինչպիսիք էին՝ «Հայաստանի բարեկամների ընկերությունը», «Հայկական ընկերությունը», «Մանչեստրի կանանց ընկերությունը» և այլն [9, թթ. 25-26]:

Անգլկոմի ընդհանուր ղեկավարությամբ այս կազմակերպությունները, սկսած 1915թ.-ից, իրենց բաժանմունքները հիմնեցին Եգիպտոսում, Բասրայում, Ադանայում, Վանում և Իզմիրում, ապա պատերազմական իրավիճակով պայմանավորված՝ իրենց ուժերը կենտրոնացրին Միջագետքում և Հայաստանում: Մեծ Բրիտանիայից ստացվող նվիրատվությունների և բրիտանական պետական զանձարանից հատկացվող միջոցների հաշվին՝ դրանք զբաղվեցին ինչպես թուրքական ջարդերից փրկված որբերի խնամակալությամբ (բացվեցին որբանոցներ, սննդակայաններ, արհեստանոցներ ու դպրոցներ), այնպես էլ Միջագետքում և Հայաստանում ապաստանած գաղթականների օժանդակությամբ՝ այդ կերպ սովից, հիվանդություններից ու ֆիզիկական բնաջնջումից փրկելով հազարավոր մարդկանց: Բարեգործական անհատույց օգնության տրամադրումից զատ՝ այս կազմակերպությունները որբերի և գաղթականների համար հիմնեցին կարի, կոշիկի և գործվածքեղենի արտելներ՝ լուծելով նաև աշխատատեղերով բնակչության մի որոշ մասի ապահովման խնդիրը:

Ցավոք, բրիտանական կազմակերպությունների ծավալած հայանապաստ գործունեությանը խորհրդահայ պատմագրությունը, քաղաքական դրդապատճառներից ելնելով, անհրաժեշտ ուշադրության չարժանացրեց (թեև հազարավոր գաղթականներ այդ կազմակերպությունների շնորհիվ փրկվեցին սովից, ցրտից ու ապահովվեցին հանապազօրյա հացով): Խնդրի նկատմամբ հայ պատմագիտությունը հետաքրքրություն սկսեց ցուցաբերել միայն վերջին տարիներին, երբ հետազոտողներ Բ. Պողոսյանի և Ս. Ավետիսյանի ջանքերով ընթերցողի դատին ներկայացվեցին բրիտանական կազմակերպությունների՝ Հայաստանում ծավալած գործունեությանը վերաբերող փաստաթղթերի և նյութերի առաջին ժողովածուները [21: 5]:

Սույն հետազոտության նպատակն է լուսաբանել բրիտանական «Հայկական Կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդի» ու «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդի» գործունեությունը 1915–1917 թթ.:

Հետազոտության առաջին բաժինը նվիրված է «Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների օգնության ֆոնդի» 1915–1917 թթ. գործունեությանը: Քննարկել ենք հիմնադրամի ստեղծման պատմությունը, կառուցվածքը, ֆինանսավորման աղբյուրները, ինչպես նաև՝ համագործակցության ձևերն ու արդյունքները «Հայկական կենտրոնական կոմիտեի» և «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» հետ: Էմիլի Ռոբինսոն-

նի գրագրության և բրիտանական կառավարությանը ներկայացված հաշվետվություններին հիման վրա հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել հիմնադրամի ֆինանսական գործունեությանը՝ լուսաբանելով հիմնադրամի գործունեության հիմնական ուղղություններն ու իրականացրած ներդրումների ծավալը:

Հոդվածի երկրորդ բաժնում վերլուծել ենք «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդի» գործունեությունը: Սա բրիտանական ամենամեծ բարեգործական կազմակերպությունն էր, որը օգնություն տրամադրեց արևմտահայերին ինչպես պատերազմի տարիներին, այնպես էլ դրանից հետո: Ներկայացրել ենք հիմնադրամի ձևավորման գործընթացը, դրամահավաքի մեթոդները, ինչպես նաև համագործակցության ձևերը Կովկասում գործող հայկական բարեգործական կազմակերպությունների հետ: Այս հիմնադրամը դարձավ առաջին բրիտանական կազմակերպությունը, որը ոչ միայն մարդասիրական օգնություն տրամադրեց գաղթականներին, այլև սնունդ, սերմեր, գյուղատնտեսական գործիքներ և տնային կենդանիներ տրամադրեց իրենց բնակավայրեր վերադարձողներին: Համագործակցելով «Հայաստանի վերակառուցման հանձնաժողովի» և «Հայկական գյուղատնտեսական և արհեստագործական ընկերության» հետ՝ հիմնադրամը Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածներում հիմնեց նաև բրդի ու բամբակի վերամշակման ձեռնարկություններ՝ հնարավորություն տալով հազարավոր գաղթականներին բարելավելու իրենց կյանքի պայմանները և հասնելու տնտեսական կայունության:

«Հայկական Կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդի»

նպաստամատույց գործունեությունը 1915-1917 թթ.

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ստեղծված բրիտանական առաջին հայանպաստ կազմակերպությունը «Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդ» էր, որի ստեղծման նախաձեռնությունը պատկանում էր 1913 թ. հիմնադրված «Հայկական ընկերության» քարտուղար Էմիլի Ռոբինզոնին [30, c. 13: 1, էջ 595]: Մինչև 1915 թ. հոկտեմբերի կեսերը Ֆոնդը համարվում էր արևմտահայ գաղթականներին օգնություն տրամադրող հիմնական բրիտանական կազմակերպությունը: Ֆոնդն ուներ բավականին ներկայացուցչական ղեկավար կազմ (նախագահ՝ Լեդի Բրայս, փոխնախագահներ՝ Լորդ Բրայս, Ալիսթեր Ֆրեյզեր, Լեդի Հենրի Սոմերսեթ, Լեդի Ֆրեդերիկ Գավնդիշ, գնդապետ Գրեգորի, Պատվելի Ստեֆեն Գլադստոն, սըր Էդվարդ Բոյլ, սըր Էդվին Փիրս, Նոել Բաքսթոն և ուրիշներ [11, թ. 14: 18, էջեր 31-32]) և ֆինանսավորվում էր հիմնականում բրիտանական պետական գանձարանից, ինչի համար ներկայացնում էր ամենամյա հաշվետվություն (այդ թվում նաև լուսանկարներ): Զուգահեռ՝ Ֆոնդը ֆինանսական միջոցներ էր ստանում նաև առանձին անհատներից նվիրատվությունների ձևով և դրամահավաքներից: Օրինակ՝ Մեծ Բրիտանիայի տարբեր քաղաքներում պարբերաբար կազմակերպվում էին այսպես կոչված «Հայկական դրոշի օրեր»: Այդ միջոցառման ընթացքում վաճառվում էին հայկական դրոշներ, իսկ վաճառքից գոյացած գումարն անցնում էր ֆոնդի տրամադրության տակ:

Առաջին այդպիսի միջոցառումը, որին մասնակցություն բերեցին ինչպես տեղի հայկական գաղութի ներկայացուցիչները, այնպես էլ զգալի թվով անգլիացիներ և բելգիացիներ, տեղի ունեցավ Մանչեստրում 1916 թ. հոկտեմբերի 13-14-ին: 1916 թ. հոկտեմբերի 21-ին «Հայկական դրոշի օրեր» կազմակերպվեցին Վիտհում, նոյեմբերի 18-ին՝

Միլնգարնվիում, նոյեմբերի 25-ին՝ Նորտ Բերվիքում և Բրիջ օֆ Ալենում, դեկտեմբերի 2-ին՝ Դեննիում, դեկտեմբերի 4-ին՝ Լիդսում, դեկտեմբերի 18-ին՝ Լիվերպուլում: Ֆոնդին ֆինանսական աջակցություն տրամադրեցին նաև Բրիտանիայում գործող հասարակական կազմակերպությունները՝ Հիլսթոն քաղաքի «Դաշնակիցների օգնության ֆոնդը», Աթերթոնի «Քաղաքացիների լիգան», Լամփեթերի «Դաշնակիցների օգնության հայրենասերների կոմիտեն», Վուլվերհեմփթոնի «Դաշնակիցների ֆոնդի» քաղաքային ղեկավարությունը, Միդլբորոյի «Նպաստների կենտրոնական ֆոնդի» քաղաքային ղեկավարությունը, Սթոկթոնի «Նպաստներ հատկացնող դաշնակիցների ընդհանուր կոմիտեն» և այլք [32, cc. 18-19]:

Աշխարհամարտի տարիներին Անդրկովկասում հանգրվանած գաղթականների կարիքները բավարարելու նպատակով Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններում ստեղծվել էին բազմաթիվ գաղթականական կոմիտեներ՝ «Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը», «Հայկական կենտրոնական կոմիտեն», Մոսկվայի և Պետրոգրադի «Պատերազմից վնասվածներին օգնող» կոմիտեները, «Հայ նպաստամատույց» և «Մեղու» ընկերությունները, «Հայ տիկնանց» և «Հայ ուսուցչական կոմիտեները», «Հայրենակցական միությունների» միությունը, «Եղբայրական օգնության կոմիտեն», «Տատյանա Նիկոլանայի կոմիտեն», «Քաղաքների միության կոմիտեն» և այլք [12, էջեր 25-26]: Այս կազմակերպությունները պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո բավարարեցին գաղթականների կենցաղային կարիքները, ցուցաբերեցին դրամական օգնություն, իրականացրեցին գերության մեջ գտնվող գաղթականների փրկության գործը, բացեցին որբանոցներ, սննդատու կայաններ ու հանրակացարաններ, զբաղվեցին որբերի խնամքով ու դաստիարակությամբ:

Բարեգործական այս կազմակերպությունները նաև կապող օղակ դարձան ամերիկյան և եվրոպական նպաստամատույց կոմիտեների ու արևմտահայ գաղթականության միջև: Հիմնականում հենց նրանց միջոցով էր դրամական և նյութական օգնությունը արտասահմանից հասնում Անդրկովկաս:

Իր գործունեության առաջին շրջանում (1915-1917 թթ.) բրիտանական «Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդը» համագործակցեց «Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության (այսուհետ՝ ԿՀԲԸ)»² և նրան կից գործող Հայկական

² Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերություն – հիմնվել է Թիֆլիսում՝ 1881թ. նոյեմբերին, բժիշկ Բագրատ Նավասարդյանի նախաձեռնությամբ: Նպատակն էր՝ օգնել 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Կովկաս գաղթած հայերին: ԿՀԲԸ-ն օժանդակել է հայ գրողներին, հրապարակախոսներին, նկարիչներին ու երաժիշտներին, կրթաթոշակ է տրամադրել Ռուսաստանի և Եվրոպայի տարբեր բուհերում սովորող հայ ուսանողներին: Ընկերությունը ֆինանսավորում էր 140 դպրոց, հրատարակում գրքեր՝ այդ թվում նաև անվճար դասագրքեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և դրանից հետո ԿՀԲԸ-ն հայ գաղթականների համար բացեց դպրոցներ, հիվանդանոցներ, որբանոցներ և ապաստարաններ, միջոցներ հայթայթեց հայ ռազմագերիներին օգնելու համար, ապա 1915 թ. դեկտեմբերից հրատարակեց «Համբավաբեր» շաբաթաթերթը: ԿՀԲԸ-ն իր գործունեությունը դադարեցրեց 1921 թ. մարտի 2-ին՝ Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատվելուց հետո:

կենտրոնական կոմիտեի հետ (այսուհետ՝ ՀԿԿ)³ հետ:

Արևմտահայ գաղթականների և հայ կամավորականների բժշկական կարիքները հոգալու համար Ֆոնդն իր առաջին 200 ֆունտ ստեռլինգ նվիրատվությունը Ռուսաստանում Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր հյուպատոս Բրյուս Լոկարտի միջոցով փոխանցեց Թիֆլիսի քաղաքագլխին արդեն 1915 թ. հունվարին: Հաջորդ երկու ամիսների ընթացքում Է. Ռոբինսոնի նախաձեռությամբ և ԿՀԲԸ միջնորդությամբ գաղթականների ու որբերի օգտին փոխանցվեց ևս 13.000 ռուբլի [11, թթ. 15-16: 22, էջ 2]: 1915 թ. ապրիլի 16-ին նույն ճանապարհով ևս 600 ֆունտ ստեռլինգ փոխանցվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին [34, pp. 244-248]:

Իր գործունեության միայն առաջին տարում՝ 1915 թ., «Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդը» հավաքեց շուրջ 4.600 ֆունտ ստեռլինգ կամ մոտ 47.000 ռ. գումար՝ չհաշված ֆոնդի անունով ստացված հագուստը: Այս ֆինանսների մի մասը հոկտեմբեր ամսին Մոսկվայում բրիտանական հյուպատոսի միջոցով փոխանցվեց ԿՀԲԸ-ին և ՀԿԿ-ին՝ տեղերում գաղթականության առաջնահերթ կարիքները հոգալու համար: Թիֆլիս ուղարկվեց նաև զգալի քանակությամբ տաք հագուստ և մոտ 3.000 ռ. դեղորայք [29, c. 14]: Եվս 1.000 ֆունտ ստեռլինգ՝ նոյեմբերին փոխանցվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսին [36, pp. 279-281]: Նույն ժամանակահատվածում Է. Ռոբինսոնը ԿՀԲԸ-ի միջոցով «Հայ օրիորդների կոմիտեի» կողմից պահվող որբանոցներին հատկացրեց 8.000 ռ. [14, էջ 16], և ևս 3.080 ռ.՝ ի նպաստ Թիֆլիսում և Երևանում ապրող «Վանեցի կանանց միության» նորաբաց արհեստանոցների:

Ֆոնդի ու հայկական նպաստամատույց կազմակերպությունների համագործակցությունն առավել մեծ մասշտաբներ ընդունեց 1916 թ.: Այսպես, ապրիլին Լոնդոնի քաղաքագլխի միջոցով Մանչեստրից հայ փախստականների կարիքների համար ԿՀԲԸ-ին փոխանցվեց 13.800 ֆունտ ստեռլինգ [13: 10, թ. 28]: Եվս 14.000 ֆունտ ստեռլինգի նյութական աջակցություն ցուցաբերեցին հնդկահայ վաճառականները [27, էջեր 1-2]: Նույն ամսին լորդ Հարոլդ Բաքստոնի ջանքերով Անդրկովկաս գործուղվեց բժշկական խումբ (մեկ բժիշկ, գթության երկու քույր և գաղթականական գործի երկու կազմակերպիչ)[7], որը հաջորդ երկու ամիսների ընթացքում եղավ Էրզրումում, Վանում, ապա Պարսկաստանի մի շարք շրջաններում և հունիսի 21-ին վերադարձավ Թիֆլիս [17 էջ 3]: Հունիսի վերջին օրերին «Հայկական կենտրոնական կոմիտեի» Թիֆլիսի գրասենյակ հասավ նաև Է. Ռոբինսոնի կողմից ուղարկված 4 արկղ տաք հագուստն ու 28 արկղ դեղորայքը [38, p. 464]: Տարեվերջին Ֆոնդը՝ ԿՀԲԸ հետ համատեղ ծրագրեց Ալեքսանդրապոլում 100 սասունցի երեխաների համար բացել որբանոց և այդ ծրագրի իրագործման համար նախական փոխանցեց 4.635 ռ. կամ 300 ֆունտ ստեռլինգ: Ցավոք, միջոցների պակասն ու կտրուկ գնաճը հարկադրեցին այս ուղղությամբ որոշակիորեն կրճատել աշխատանքի ծավալները: Է. Ռոբինսոնի անունը կրող որբանոցն իր աշխատանքները սկսեց 1917 թ.

³ Հայկական կենտրոնական կոմիտե – Ս. Հարությունյանի նախագահությամբ հիմնադրվել է 1914 թ. սեպտեմբերին՝ գաղթականներին և կամավորներին օգնություն ցույց տալու նպատակով: ՀԿԿ-ն ուներ 24 անդամ և գործում էր ԿՀԲԸ-ին կից: Կոմիտեն իր ներկայացուցիչն ուներ Ռուսական կայսրության Ներքին գործերի նախարարություն՝ ի դեմս Պետական դոմայի անդամ Մ. Աճեմյանի:

հունվարին՝ 40 որբերով [11, թ. 2]:

1916 թ. Ֆոնդը սերտ հարաբերություններ հաստատեց նաև Թիֆլիսի «Պատերազմի գոհերի կենտրոնական նպաստամատույց կոմիտեի» հետ: Այս համագործակցության արդյունքում արևմտահայ երիտասարդ գաղթականների համար Դիլիջանում բացվեց տեխնիկական դպրոց և հիմնվեց ֆերմային տնտեսություն: Այդ ծրագրերի իրագործման նպատակով 1916 թ. նոյեմբերի 4-ին Ֆոնդը Նպաստամատույց կոմիտեին փոխանցեց 6.200 ռ. (400 ֆունտ ստեռլինգ): Եվս 1.550 ռ. (400 ֆունտ ստեռլինգ) Կոմիտեի միջոցով հատկացվեց Վանից գաղթած «Արծաթագործների միությանը» [11, թթ. 5, 23-24]:

«Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդը» 1917 թ. ևս շարունակեց իր ակտիվ մարդասիրական գործունեությունը՝ որպես օգնություն Անդրկովկաս ուղարկելով մոտ 11.500 ֆունտ ստեռլինգ կամ մոտ 180.000 ռ.: 1917 թ. միայն առաջին վեց ամիսների ընթացքում այդ ընդհանուր միջոցներից ԿՀԲԸ-ի միջնորդությամբ Թիֆլիս՝ տարբեր անձանց և կազմակերպությունների անունով ուղարկվեց 18420 ռ. (որից 8.225 ռ. հունվարի 29-ին հանձնվեց «Եղբայրական օգնության» հանձնաժողովի էրզրումում գտնվող ներկայացուցիչներ Զավեն Եպիսկոպոսին՝ տեղի գաղթականներին օգնելու համար [2, էջեր 169-170], 12.342 ռ. փոխանցվեց Դիլիջանում գաղթականների համար բացված արհեստանոցներին, իսկ 10.650 ռ. էլ՝ Ալեքսանդրապոլի Է. Ռոբինսոնի անվան որբանոցին [11, թթ. 5, 23-24]: Հաջորդ չորս ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի որբանոցի, Դիլիջանի արհեստանոցների և «Արևմտահայ ուսուցչական միության» օգտին փոխանցվեց ևս 13.500 ռ [25, էջ 690]:

Ի դեպ, Է. Ռոբինսոնի և ԿՀԲԸ-ի համատեղ ջանքերով Դիլիջանում բացված արհեստանոցները կարճ ժամանակահատվածում մեծ ճանաչում ձեռք բերեցին: Դրանցում աշխատում էին երիտասարդ գաղթականներն ու որբերը (օրական 50-60 մարդ): Գործում էր չորս ուղղություն. ա. Վիեննական ոճով կահույքի պատրաստում, բ. աստղ-ձագործություն, գ. հյուսնություն և դ. դարբնություն: Արհեստանոցներին կից բացվել էր հանրակացարան, բաղնիք, գաղթականական դպրոց և ագարակ, որտեղ գաղթականները զբաղվում էին նաև հողագործությամբ: Ծրագրի նպատակն էր՝ երեխաներին արհեստ սովորեցնելը, որպեսզի նրանք հետագայում կարողանային ապրուստի միջոց վաստակել [2, էջեր 168-169, 171]:

Ցավոք, 1918 թ. իրադարձությունները՝ թուրքական արշավանքը, Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջանների զինագրավումը թուրքական զորքերի կողմից ու հաղորդակցական ուղիների փակվելն իրենց ազդեցությունն ունեցան Ֆոնդի գործունեության վրա: Այն գրեթե դադարեցրեց միջոցներ առաքել Անդրկովկաս, սակայն շարունակեց իր աշխատանքները Մեծ Բրիտանիայում:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում կնքված զինադադարով Օսմանյան կայսրությունը ճանաչվեց աշխարհամարտում պարտված: Թուրքական օկուպացիոն զորքերը հեռացան, իսկ զինագրավված շրջանները վերադարձվեցին ՀՀ-ին: Նույն օրերին իր աշխատանքներն Անդրկովկասում վերսկսեց նաև «Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդը»:

«Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդի» գործունեությունը 1915-1917թթ.

Աշխարհամարտի տարիներին և դրանից հետո գաղթականությանն օգնություն տրա-

մադրող բրիտանական ամենախոշոր նպաստամատույց կազմակերպությունը «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդ» էր: Վերջինիս ստեղծման մասին որոշումը Լորդերի պալատն ընդունեց 1915թ. հոկտեմբերի 6-ին: Ֆոնդի ստեղծման գործում մեծ ներդրում ունեցան Լոնդոնի ապագա Լորդ քաղաքագլուխ Կառլ Ուելլֆիլդը, պառլամենտի անդամներ Ա. Ուիլյամսը, Ն. Բաքսթոնը և այլք: Ֆոնդի մշտական նախագահն էր Լոնդոնի Լորդ քաղաքագլուխը, փոխնախագահների թվում էին՝ Քենթերբերիի և Յորքի արքեպիսկոպոսները, Լոնդոնի եպիսկոպոսը, Անգլիայի կաթոլիկների առաջնորդ կարդինալ Բուրնը, Անգլիայում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը և այլք [35, p. 136]:

Բրիտանական մյուս նպաստամատույց ընկերությունների օրինակով՝ «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդը» ևս իր մարդասիրական առաքելության ընթացքում համագործակցեց Անդրկովկասում գործող հայկական բարեգործական կազմակերպությունների հետ:

Ֆոնդի վաղ շրջանի գործունեության մասին տեղեկություններ են պահպանվել վերջինիս գործադիր կոմիտեի նախագահ Անեուրին Ուիլիամսի նամակներում, որ պահվում են ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում: Օրինակ՝ 1915 թ. նոյեմբերի 23-ով թվագրված մի նամակից պարզ է դառնում, որ «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդ» իր գոյության առաջին ամսում բարեգործական նպատակներով հավաքել էր 14.000 ֆունտ ստեռլինգ, որից 10.000-ը՝ Մոսկվայում Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր հյուպատոսի միջոցով փոխանցել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, 550-ը՝ Թավրիզում բրիտանական հյուպատոսին, իսկ 170 ֆունտ ստեռլինգ արժողությամբ սննդամթերք էլ ուղարկել էր Եգիպտոսում հանգրվանած հայ գաղթականներին [6]:

Թիֆլիսի շրջակայքում կուտակված գաղթականների կարիքները հոգալու համար 1915 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ֆոնդը ՀԿԿ-ին տրամադրել էր 37.312 ռ. [11, թ. 67]: Հաջորդ չորս ամիսների ընթացքում Վոլժսկո-Կամսկի բանկի միջոցով ՀԿԿ-ին փոխանցվել էր ևս 220.000 ռ.՝ 83.000-ը գաղթականների (Երևանում՝ 28.000, Էջմիածնում՝ 25.000, Ալեքսանդրապոլում՝ 30.000) կարիքները հոգալու, նրանց օրեկան 15 կոպեկ և այլուր տրամադրելու համար [23, էջ 210: 15, էջ 16]: Ֆինանսական միջոցներ էին տրամադրվել նաև ասորի գաղթականներին (Ֆոնդը, հատուկ որոշմամբ, իր տրամադրության տակ եղած գումարների 10 %-ը մշտապես ծախսում էր ոչ հայ գաղթականներին օգնելու համար) [3, էջեր 320 – 322]:

Իսկ ընդհանուր առմամբ «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդ» իր գործունեության առաջին տարում հավաքել էր մոտ 62.300 ֆունտ ստեռլինգ [37, pp. 244-245]:

Գաղթականության վիճակին մոտիկից ծանոթանալու, ինչպես նաև տեղում աշխատանքներն առավել արդյունավետ կազմակերպելու համար, Ֆոնդը 1916 թ. գարնանը Անդրկովկաս գործուղեց ութհոգանոց առաքելություն՝ պատվավոր քարտուղար Հ. Բաքսթոնի գլխավորությամբ (պատվիրակության անդամներն էին՝ բժիշկ Գ. Ասպլանդը, գթության քույրեր Բ. Քարը, Մ. Բարբըրը և Արմսթրոնգը, Ա. Բաքհաուզը, բանկիր Ջ. Հոջկինը և առաքելության քարտուղար Ա. Մաֆրաստյանը) [8, էջեր 517-518]: Ապրիլի 2-ին առաքելությունը ժամանեց Պետրոգրադ, ապրիլի 18-ին Թիֆլիսում մասնակցեց «Հայկական կենտրոնական կոմիտեի» արտակարգ նիստին, ապա անցավ Էջմիածին, Կարին, Վան և Բիթլիս [16, էջ 16: 28, էջ 753]:

Հ. Բաքսթոնի առաքելության այցն Արևմտյան Հայաստան էականորեն փոխեց բրիտանական նպաստամատույց կազմակերպությունների և կառավարող շրջանակների վերաբերմունքը երկրամասի նկատմամբ: Ռուսական զորքերի վերջին հաղթանակներից ոգևորված գաղթականները սկսել էին վերադառնալ բնակության նախկին վայրեր, ինչը որոշակիորեն փոխում էր նպաստամատույց կազմակերպությունների առջև դրված խնդիրները: Այժմ արդեն անհրաժեշտ էր մտածել հայրենիք վերադարձող գաղթականներին սովի ճիւղաններից փրկելու՝ նրանց աշխատանքով, սերմնացուով և ընտանի կենդանիներով ապահովելու մասին [31, cc. 16-17]:

Այս խնդիրների լուծման համար 1916 թ. գարնանից «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդը» սկսեց համագործակցել նաև «Հայաստանի վերաշինման հանձնաժողովի» ու «Հայկական գյուղատնտեսական և արհեստագործական ընկերության» հետ:

Այդ համագործակցության արդյունքում 1917 թ. մարտին Բզդիքում բացվեց բամբակագործական գործարան, որտեղ աշխատում էին ջարդերի ժամանակ այրիացած 100 կանայք: Նրանցից յուրաքանչյուրը անվճար ստանում էր ճախարակ և շաբաթական երեք ֆունտ բամբակ: Գործարանում միջին աշխատավարձը կազմում էր ամսեկան 12 ռ. [24, էջ 10]: Մինչև սեպտեմբեր աշխատակցուհիների թիվը հասավ 500-ի, բարցրացվեց նաև ամսեկան աշխատավարձը:

1917 թ. ամռան վերջերից Ֆոնդը նմանատիպ գործարան-արհեստանոցներ բացեց նաև Արևելյան Հայաստանում: Օրինակ՝ 15-ական ճախարակներով բրդի և բամբակի մշակման 4 արհեստանոցներ բացվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառում [33, c. 18]: Ըստ «Աշխատանք» օրաթերթի՝ սա հնարավորություն տվեց 1490 գաղթականների ապահովել աշխատանքով: Այսինքն՝ միջին հաշվով մոտ 6000 մարդ բարելավեց իր կենսապայմանները: Աշխատակիցներից 40-ը տղամարդիկ էին (վարպետներ), իսկ 1450-ը՝ կանայք (800-ն աշխատում էր բրդի, իսկ 650-ը՝ բամբակի մանարաններում) [4, էջեր 1-2]:

«Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդի» հիմնական ֆինանսական միջոցները ստացվում էին դրամահավաքներից: Բրիտանական նպաստամատույց մյուս կազմակերպությունների օրինակով՝ Ֆոնդը Մեծ Բրիտանիայի տարբեր քաղաքներում պարբերաբար կազմակերպվում էր «Հայկական դրոշի օրեր»: Այդ միջոցառումներից ամենախոշորը տեղի ունեցավ 1917 թ. հունիսի 13-ին՝ Լոնդոնում:

Դրամահավաքի մեկ այլ ձև էր «Հայկական կիրակիների» կազմակերպումը, երբ հոգևորականները կիրակնօրյա ժամերգությունից հետո եկեղեցիներում հավաքված բազմությանը պատմում էին պատերազմի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած կորուստների մասին և ներկաներին կոչ անում հնարավորության սահմաններում օժանդակել նրանց:

Նմանատիպ եղանակներով «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդը» 1917 թ. հունվար-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում հավաքեց ավելի քան 85.500 ֆունտ ստեռլինգ [39, pp. 125-126]:

Անդրկովկասում Ֆոնդի ծավալած գործունեությանը լուրջ հարված հասցրեցին 1918 թ. թուրքական արշավանքն ու Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջանների զինագրավումը: «Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդը» դադարեցրեց իր

ծրագրերի իրականացումը տարածաշրջանում, իսկ նրա ներկայացուցիչները վերադարձան Լոնդոն: Թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո Ֆոնդը վերսկսեց իր գործունեությունն արդեն Հայաստանի նորանկախ հանրապետությունում: Դրանց իրագործումը շարունակվեց նաև Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո:

Ե Զ Ը Մ Զ Ն Պ ՈՒ Մ. Ամփոփելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հումանիտար բնագավառում բրիտանական հայանպաստ կազմակերպությունների ծավալած գործունեության լուսաբանումը՝ նշենք հետևյալը. սկսած 1915 թ.-ից՝ այդ կազմակերպությունները զգալի ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերեցին հայ գաղթականներին և որբերին՝ հիմնելով որբանոցներ, արհեստանոցներ, սննդակայաններ ու հիվանդանոցներ: Իրենց մարդասիրական գործունեության շրջանակներում նրանք ակտիվորեն համագործակցեցին տարածաշրջանում գործող հայկական բարեգործական կազմակերպությունների՝ հիմնադրելով Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության հետ՝ վերջինիս տրամադրելով ֆինանսական զգալի միջոցներ: Զուգահեռ՝ այդ կազմակերպություններից շատերը տեղում աշխատանքները հսկելու նպատակով Կովկաս ուղարկեցին հատուկ առաքելություններ և տարածաշրջանում ունեցան իրենց մշտական ներկայացուցիչները: Բրիտանական մարդասիրական կազմակերպությունները քայլեր ձեռնարկեցին նաև գաղթականների ու մեծահասակ որբերի համար տարաբնույթ աշխատատեղեր ստեղծելու ուղղությամբ, ինչը, մեր կարծիքով, առավել օգտակար էր: Ցավոք, 1918 թ. իրադարձությունները՝ թուրքական արշավանքը, Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի օկուպացումը թուրքական զորքերի կողմից և հաղորդակցական ուղիների փակվելն իրենց ազդեցությունն ունեցան բրիտանական կազմակերպությունների գործունեության վրա: Դրանք ստիպված եղան դադարեցնելու հայախնամ ծրագրերի իրականացումը տարածաշրջանում և աշխատանքները շարունակեցին Մեծ Բրիտանիայում: Աշխարհամարտի ավարտից հետո, երբ թուրքական օկուպացիոն զորքերը հեռացան, բրիտանական մարդասիրական կազմակերպություններից շատերը վերադարձան տարածաշրջան և իրենց գործունեությունը շարունակեցին մինչև 1926 թ.:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Ա.Ս.** «Տանկահայեր. Օր. Էմիլի Ռոբինսոն»: Համբաւաբեր շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1916: № 19:
2. **Աղամյան Ն.** Բրիտանական «Հայկական ընկերության» հայանպաստ գործունեության պատմությունից (1916–1917 թթ.) // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»: Երևան: 2015: № 1: 163–180 էջեր:
3. **Աղամյան Ն.** ԿՀԲԸ-ն և Armenian Refugees (Lord Mayor's Fund-ի համագործակցության պատմությունից (1915–1916 թթ.) // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»: Երևան: 2018: № 1: 315–324 էջեր:
4. **Արմենակ Փ.** «Ամերիկացիները մեր մէջ»: Աշխատանք: Երևան: 1917: № 42:
5. **Ավետիսյան Ս.** Անգլիական օգնության կոմիտեի (Անգլկոմի) գործունեությունը Հայաստանում 1920-ական թվականներին: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ.: 2014: 137 էջ:
6. **Ե. Չարենցի** անվան գրականության և արվեստի թանգարան: Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ: Բաժին III: թիվ 9385:
7. «Ժողովուրդների բարեկամությունը»: Արեւ. օրաթերթ: Բագու: 1916: № 78:
8. «Լոնդոնի Լորդ-քաղաքագլխի հայկական միսիան»: Համբաւաբեր շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1916: № 17:
9. Հայաստանի ազգային արխիվ: Ֆոնդ 113: Ցուցակ 38: Գործ 10:

10. Հայաստանի ազգային արխիվ: Փոնդ 28: Ցուցակ 1: Գործ 423:
11. Հայաստանի ազգային արխիվ: Փոնդ 28: Ցուցակ 1: Գործ 901:
12. **Հարությունյան Ա.** Հայոց Մեծ եղեռնը և հայ գաղթականությունը Կովկասում 1914-1916թթ. // «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր»: Երևան: 2002: Թիվ 6: 19-31 էջեր:
13. «Ներքին լուրեր»: Վան-Տոսպ շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1917: № 21:
14. «Ճաբաթական լուրեր»: Վան-Տոսպ շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1916: № 12:
15. «Ճաբաթական լուրեր»: Վան-Տոսպ շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1916: № 16:
16. «Ճաբաթական լուրեր»: Վան-Տոսպ շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1916: № 25:
17. «Ճաբաթական լուրեր»: Վան-Տոսպ շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1916: № 31:
18. **Պողոսյան Բ.** Բրիտանական հայանպաստ կազմակերպությունների օգնությունը հայ փախստականներին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին // «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր»: Երևան: 2003: № 8: էջ 31-46 էջեր:
19. **Պողոսյան Բ.** Բրիտանիա-Հայաստան կոմիտեի գործունեությունը (1913-1924 թթ.): Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ.: 2003: 122 էջ:
20. **Պողոսյան Բ.** Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում (1914-1923 թթ.): Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ.: 2005: 174 էջ:
21. **Պողոսյան Բ.** Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում ըստ ՀՀ Պատմության կենտրոնական պետական արխիվում պահվող փաթեթերի (1918-1923 թթ.): Երևան: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ.: 2002: 96 էջ:
22. **Սաֆրաստեան Ա.** «Նամակ Անգլիայից»: Մշակ օրաթերթ: Թիֆլիս: 1915: № 92:
23. «Տարեգիր բարեգործության»: Համբավաբեր շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1916: № 7:
24. **Տ.** «Թիլդրախայ գաղթականությունը Կովկասում»: Վան-Տոսպ շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1917: № 16:
25. «Տարեգիր Կ.Հ.Բ. ընկերության»: Հայկական կենտրոնական Կոմիտե: Համբավաբեր շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1917: № 35:
26. **Տիգրանեան Տ.** Անգլիան և հայերը: Երևան: Մ. Վարանդեան հրատ.: 1994: 218 էջ:
27. **Տոնապետեան Պ.** «Լոնդոնի Լորդ Մերի Հայ նպաստամատուց ֆոնդի յանձնախումբը դեպի Կովկաս. Հնդկահայերու աջակցությունը»: Հորիզոն օրաթերթ: 1916: № 82:
28. «Քրոնիկոն»: Համբավաբեր շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1916: № 24:
29. **Робинсон Э.** «Европа и армяне. Отчет Armenian Red Cross в Лондоне» // Армянский Вестник. Москва. 1916. № 8.
30. «Мисс Эм. Робинзон» // Армянский вестник. Москва. 1916. № 35-36.
31. **Адамов М.** «Английская помощь армянам» // Армянский вестник. Москва. 1916. № 22.
32. **Сафрастьян А.** «Дни армянского флага в разных областях Англии» // Армянский Вестник. Москва. 1917. № 1.
33. «Ситуация с беженцами» // Армянский вестник. Москва. 1917. № 43-44.
34. **Robinson J. Emily.** 'The Armenian Red Cross and Refugee Fund' // Ararat. A Searchlight on Armenia. London. 1915. vol. II, № 19.
35. 'Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund' // Ararat. A Searchlight on Armenia. London. 1915. vol. III. № 28.
36. **Robinson J. Emily.** 'Armenian Refugees' Relief Fund' // Ararat. A Searchlight on Armenia", London, 1915, vol. III, № 30, December, 279-281 pp..
37. 'Current notes', "Ararat. A Searchlight on Armenia", London, 1916, vol. IV, № 42, December, 241-247pp..
38. **Robinson J. Emily.** 'The Armenian Red Cross and Refugee Fund' // Ararat. A Searchlight on Armenia. London. 1917. vol. IV. № 46.
39. **Buxton Harold.** 'Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund' // Ararat. A Searchlight on Armenia. London. 1917. vol. V. № 51.

References

1. **A.S.** 'Tadjka Armenians. Or. Emily Robinson' [Tachkahayer. Or. Emili Rrobinson]. Reputable weekly. Tiflis: 1916: № 19.(in Armenian)

2. **Adamyan, N.** From the history of the pro-Armenian activities of the British 'Armenian Society' (1916–1917) [*Britanakan «Haykakan ynkerut'yan» hayanpast gortsuneut'yan patmut'yunits' (1916–1917 t't'.)*] // *Traber of Social Sciences*. Yerevan. 2015. № 1. 163-180 pp.. (in Armenian)
3. **Adamyan, N.** From the history of cooperation between the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund and the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund (1915–1916) [*KHBY-n yev Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund-i hamagorts0aks'ut'yan patmut'yunits' (1915–1916.)*] // *Traber of Social Sciences*. Yerevan. 2018. № 1. 315-324 pp..(in Armenian)
4. **Armenak P.** 'The Americans Among Us [*Amerikats'inery mer mej*]. Work. Yerevan. 1917. № 42. (in Armenian)
5. **Avetisyan, S.** The activities of the English Relief Committee (Anglocom) in Armenia in the 1920 [*Angliakan ognut'yan komitev (Anglkomi) gortsuneut'yuny Hayastanum 1920-akan t'vakannerin: P'astat'ght'eri yev nyut'eri zhoghovatsu*]. Collection of documents and materials. Yerevan. Institute of History of the NAS RA Publishing House. 2014. 137 p.. (in Armenian)
6. **Charents, E.** Museum of Literature and Art. Arshak Chopanyan Fund. Department III. № 9385.. (in Armenian)
7. 'Friendship of Peoples' [*Zhoghovurdneri barekamut'iwny*]. Arev Daily. Baku. 1916. № 78. (in Armenian)
8. 'The Armenian Mission of the Lord Mayor of London' [*Londoni Lord-k'aghak'aglkhi haykakan misian*]. Reputable weekly. Tiflis. 1916. № 17. (in Armenian)
9. National Archives of Armenia. Fund 113. List 38. File 10.
10. National Archives of Armenia. Fund 28. List 1. File 423.
11. National Archives of Armenia. Fund 28. List 1. File 901.
12. **Harutyunyan, A.** The Armenian Genocide and Armenian Migration in the Caucasus in 1914-1916 [*Hayots' Mets yegherrny yev hay gaght'akanut'yuny Kovkasum 1914-1916t't'*]. // *Issues of the History and Historiography of the Armenian Genocide*. Yerevan. 2002. № 6. 19-31 p.. (in Armenian)
13. 'Domestic News' [*Nerk'in lurer*]. Van-Tosp Weekly. Tiflis. 1917. № 21. (in Armenian)
14. 'Weekly News' [*Shabat'akan lurer*]. Van-Tosp Weekly. Tiflis. 1916. № 12. (in Armenian)
15. 'Weekly News' [*Shabat'akan lurer*]. Van-Tosp Weekly. Tiflis. 1916. № 16. (in Armenian)
16. 'Weekly News' [*Shabat'akan lurer*]. Van-Tosp Weekly. Tiflis. 1916. № 25. (in Armenian)
17. 'Weekly News' [*Shabat'akan lurer*]. Van-Tosp Weekly. Tiflis. 1916. № 31. (in Armenian)
18. **Poghosyan, B.** The assistance of British pro-Armenian organizations to Armenian refugees during the First World War [*Britanakan hayanpast kazmakerput'yunneri ognut'yuny hay p'akhstakannerin Arrajin hamashkharhayin paterazmi tarinerin*]/Issues of the history and historiography of the Armenian Genocide. Yerevan. 2003. 8.31-46 pp.. (in Armenian)
19. **Poghosyan, B.** The Activities of the Britain-Armenia Committee (1913–1924) [*Britania-Hayastan komitev gortsuneut'yuny (1913–1924 t't'.)*]. Yerevan. Armenian Genocide Museum-Institute Publishing House. 2003. 122 p.. (in Armenian)
20. **Poghosyan, B.** The Pro-Armenian Movement in Great Britain (1914–1923) [*Hayanpast sharzhumy Mets Britaniayum (1914–1923 t't'.)*]. Yerevan. Armenian Genocide Museum-Institute Publishing House. 2005. 174 p. (in Armenian)
21. **Poghosyan, B.** The Pro-Armenian Movement in Great Britain According to Documents Stored in the Central State Archives of History of the Republic of Armenia (1918–1923) [*Hayanpast sharzhumy Mets Britaniayum yst HH Patmut'yan kentronakan petakan arkhivum pahvogh vaverageri (1918–1923 t't'.)*]. Yerevan. Armenian Genocide Museum-Institute Publishing House. 2002. 96 p. (in Armenian)
22. **Safrastian, A.** 'Letter from England' [*Namak Angliayits'*]. Mshak daily newspaper. Tbilisi. 1915. № 92. (in Armenian)
23. Annals of Charity' [*Taregir baregortsut'ean*]. Hambavaber weekly. Tbilisi. 1916. № 7. (in Armenian)
24. **T.** 'Turkish-Armenian Migration in the Caucasus' [*T'iwrk'ahay gaght'akanut'iwny Kovkasum*]. Van-Tosp Weekly.Tiflis. 1917. № 16. (in Armenian)'Annual of the K.H.B. Society. Armenian Central Committee' [*Taregir K.H.B. ynkerut'ean: Haykakan kentronakan Komite*]. Reputable weekly. Tbilisi. 1917. № 35. (in Armenian)
25. **Tigranian, T.** England and the Armenians [*Anglian yev hayery*]. Yerevan. M. Varandian Publishing House. 1994. 218 p. (in Armenian)

26. **Donabedian, P.** 'The Committee of Lord Mary's Armenian Relief Fund of London to the Caucasus. The Support of the Indian Armenians' [*Londoni Lord Meri Hay npastamatoyts' fondi yandznakhumby depi Kovkas. Hndkahayeru ajakts 'ut' iwny*]. Horizon Daily. 1916. № 82.
27. 'Chronicon' [*K'ronikon*]. Hambavaber weekly. Tiflis. 1916. № 24. (in Armenian)
28. **Robinson, E.** Europe and the Armenians. Report of the Armenian Red Cross in London [*Yevropa i armyane. Otchet Armenian Red Cross v Londone*]. // Armenian Bulletin. Moscow. 1916. № 8.
29. 'Miss M. Robinson' [*Miss Em. Robinzon*]. // Armenian Bulletin. Moscow. 1916. № 8. 35–36 pp..
30. **Adamov, M.** 'English aid to Armenians' [*Angliyskaya pomoshch armyanam*]. // Armenian Bulletin. Moscow. 1916. № 22. [in Russian]
31. **Safrastyan, A.** 'Days of the Armenian Flag in Different Regions of England' [*Dni armyanskogo flaga v raznykh oblastyakh Anglii*]. // Armenian Bulletin. Moscow. 1917. № 1. [in Russian]
32. 'The Refugee Situation' [*Situatsiya s bezhentsami*]. // Armenian Bulletin. Moscow. 1917. № 43-44. [in Russian]
33. **Robinson, J. Emily.** 'The Armenian Red Cross and Refugee Fund' // Ararat. A Searchlight on Armenia. London. 1915. vol. II, № 19.
34. – 39. /**Տե՛ս հայերեն գրականության ցանկում**

Ընդունվել է / Received on: **01. 10. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **10. 10. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն Սերգոյի ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ,
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Երևան,
ԳԱԱ ԵՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ armenani@mail.ru / ORCID.org/0000-0003-1051-5078

Armen Sergo HAYRAPETYAN: PhD in History, Associate Professor
Senior Researcher at the Institute of History, NAS, Yerevan, RA,
Senior Researcher at the Shirak Center for Armenological Studies NAS, Gyumri, RA,
e-mail: armenani@mail.ru / ORCID.org/0000-0003-1051-5078

Նինետա Սերգեյի ԱԳԱՄՅԱՆ՝ ասպիրանտ,
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կրտ./գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ ninettadamyam@gmail.com / ORCID.org/0000-0001-5014-6209

Nineta Sergey ADAMYAN: post-graduate student,
Junior Researcher at the Institute of History, NAS, Yerevan, RA,
e-mail: ninettadamyam@gmail.com / ORCID.org/0000-0001-5014-6209